

horvát etnográfia sorozat 9. teljes kötetét a Dráva-melléki horvát hiedelem-mondáknak szenteli, a 10. viszont archaikus népi imádságokat tartalmaz, egy másik kötetben pedig a magyarországi horvát hőseket (junačke pjesme) és balladákat adja közre.

Tízet meghaladó eddigi önálló – meséket, gyermekjátékokat, mondókákat, horvát betyárócokat (csujjogatókat) és paraszti trufákat tartalmazó – kötetek mellett két népismereti tankönyv szerzője is.

Legkiemelkedőbb az a tanulmánykötete, amit 2002-ben és 2003-ban a két *Zrínyi Miklósról* (a szigeti hősről, illetve a költő-hadvezérről) *Zrínyi énekek és feljegyzések* címmel magyar és horvát nyelven jelentetett meg. A két jeles történelmi személyről szóló könyvében történelmi forrásokat és a velük kapcsolatba hozható régi és eddig ismeretlen népi epikus költészetet mutatja be. Kiss Károly óta ez a legteljesebb összefoglalója a szerb, horvát, szlovén, szlovák, magyar, latin, német irodalmi és folklór hagyatékoknak.

Habár Frankovics György hivatalosan már nyugdíjasnak számít, jelenleg is fáradhatatlanul dolgozik. Rendszeres kapcsolatot tart fenn a Horvát Akadémia Néprajzi Intézetével, és a Néprajzi Múzeummal Zág-

rában. Levelezésben van a szerbiai tudományos intézetekkel is, többek között jelenleg Ljubinko Radenković professzorral (Belgrád), akivel közösen dolgoznak a *magyar-szláv mitikus lények összehasonlító vizsgálatán*.

Néprajzi jellegű írásai többnyire a pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében, a Zalai Múzeumok Évkönyvében, a Somogyi Múzeumok Évkönyvében, a Honismeret és a Barátság folyóiratokban, horvát és szerb tudományos szaklapokban, a pécsi Horvát Tudományos Intézet kiadványaiban, és természetesen az *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* című tudományos sorozatban jelennek meg. Írásai értékét növeli, hogy interetnikus szempontból is fontos láncszemek, közelebb visznek a déli szláv népeket összefűző kulturális és történelmi múlt felderítéséhez.

Fáradhatatlan munkásságának egyik kulcsa bizonyára az a biztos háttér is, amit felesége és két felnőtt fia jelent a számára.

Frankovics Györgynek – Đuro Franković-nak hatvanadik születésnapja alkalmából, jó egészséget és még sok-sok évig tartó termékeny néprajzi munkásságot kívánunk!

Eperjessy Ernő

Frankovics György

A váltott gyerek

Közös örökség az európai népek folklórájában

A *váltott gyerek* képzelet északon, egészen Izlandig ismeretes: megvan a Baltikumban, Németországban, Angliában és Észak-Franciaországban, délkeleten elterjedt a Kárpátokig, ismerik a nyugati és az északi orosz területen, a szlávok egy részénél, valamint – az erdélyieket kivéve – a románoknál is. A képzet eredetét valószínűleg a kelta és germán népek között kell keresni. A szláv népek közül csak azoknál ismertes, amelyek germán népekkel élnek szomszédságban. Az ilyen jellegű képzetek kimutathatók a régi zsidóknál, görögöknél és a rómaiknál is.

Német nyelvterületen a váltott gyermeket *Wechselbalg* elnevezéssel illetik, míg a hazai baranyai németek körében *Vertauschtes Kind*, illetve *Kind ausgetauscht* a neve.

A magyar hitvilágban is előfordul a *váltott gyerek* (cserélt gyerek, düdös, idétlen, szórmók, szórmamók, aggotka, vátottgyerök, aggos stb.).

Igen elterjedt a nyugati- és a keleti szlávoknál, míg a déli szláv népeknél csak az általuk lakott északi, Pannon vidékeken – Koruška (Karintia), Prekmurje, Dráva mente, Slavonija (Szlavónia), Dél-Bánát – mutatható ki. Alakja – a rendelkezésre álló adatok szerint – a balkáni részek legdélibb pontján a boszniai Szarajevótól északra fekvő Župča (Breza mellett) fordul elő. Feltételezhetjük – mivel Bosznia e része a bányákhoz és a bányászathoz kötődik, ahova más vidékekről, főként északabbról, valamint Ausztriából

érkeztek a bányászok, a hivatalnokok –, hogy a váltott gyerekről szóló hiedelmeket a délre vándorló munkavállalók hozhatták magukkal.

Az Alsó-Dráva mentén élő hazai horvátoknál *podvrščeként* emlegetik, a Felső-Dráva menti heresznyei horvátok *zamenjeno detenek*, a tőköli rácok (horvátok) *podmetnuto djetenek* nevezik a váltott gyereket, a baranyai sokácok (horvátok) és bosnyákok (horvátok) *podmečeként* tartják számon. A horvátországi Szlavóniából áttelepült, Kalocsa környéki – bátyai és dusnoki – rácok (horvátok) nem ismerik ugyan a váltott gyerek horvát elnevezésének megfelelőjét, szépszámú hiedelmeiben szólnak azonban az újszülött kicseréléséről. A szlavóniai horvátoknál (Otok) szintén *podmečeként* ismerik, de nevezik még *mali veštacnak* is a Đakovo (Diakóvár) melletti Potnjaniban, valamint Varazsd (Varaždin) környékén *podvržek* a neve.

A szerbek, főként a bánáti hérák (Zlaticai járás) *podmečeként* tartják számon.

A magyarországi szlovákok a Galga mentén *podvršt'ának* nevezik. A váltott gyerek szlovák elnevezése teljes azonosságot mutat a magyarországi Alsó-Dráva mentén élő horvátok *podvrščekével*. Ez, s a következőkben közölt szlovén és cseh elnevezések, valamint a megnevezés lengyel-ukrán-orosz egybeesése közös eredetre utal. Valószínű, hogy e képzetek megléte már a szláv pogány hitéletben megvolt,

minden bizonnyal még az V-VI. század előtti időkből eredeztethető.

A prekmurjei szlovénoknál a váltott gyerek neve: *podmenek* (Mežniška dolina), vagy *podmeno dete*, a karintiaiaknál *podvrženo dete* alakban fordul elő. A csehknél *podhoděnc*, *podvrženec*, *podvržěna*, *podvrženče*, *proměňče*, *podhodek*, *podtěpa*, *srastek*, *škrček*, *divůch*, *divous*, *divoženče*, *věštek*, *měchura*, *zrazek*, *srastek*, *nestatek*. A lengyeleknél *odmieniec*, az ukránoknál *одминок* (Usicki járás) *видминник* (Proszkurovski járás), az oroszoknál *обмен*, *обменёк*, *обменнёк*, *обменённый*, *обмемёнок*, *обменненьши*, *обменок*, *оммен*, *омменым*, *лешачёнок*, *чермёнок* névvel illetik.

A váltott gyerekről szóló hiedelemtörtének szerkezetileg három nagyobb részre tagolhatók: a) az emberi gyermek démonikus gyermekkel történő kicserélése (ellopása); b) a démonikus gyermek felismerése; c) a váltott gyerektől való megszabadulás, valamint a saját gyermek visszaszerzése.

Az újszülöttet kicserélő lények

A németeknél a gyermekágyas anya újszülöttjét a *Zwergin* (törpe nő), a *Satan* (sátán), a *Wassermann* (vízi ember), a *Zauberer* (varázsló), a magyarországi baranyai németeknél a *Hexe* (boszorkány) cseréli ki saját gyermekére, azaz a váltott gyereke. A gyermekágyas anyát és csecsemőjét hat hétig veszélyeztetik az említett gonosz természetfeletti lények.

A hazai Alsó-Dráva mentén élő horvátok szerint – Barcstól délkeletre – az újszülöttet leggyakrabban a *coprnicak* (boszorkányok) cserélik el, de a *vilek* (tündérek), a *vedik*, valamint a tabuval jelölt *dobre žene* (szépasszonyok, illetve szó szerinti fordításban „jóasszonyok”). A Felső-Dráva mentén élőknél – Barcstól északnyugatra – a *vilek*, valamint – a magyar nyelvből kölcsönzött terminussal élve – a *szépasszonyok* cserélik ki az újszülöttet, ugyanis a heresznyei horvátok úgy tartják, hogy a *zločestik*, azaz a *coprnicakok* (rosszak, illetve *férfi boszorkányok*) cserélik ki az egészséges csecsemőt egy angolkóros gyereke. A volt baranyai alsószentmártoni sokácoknál a *noratól* kellett megvédeni a csecsemőt, aki megnyomhatta. A tököli rácoknál (horvátok) a *boszorkak* cserélik el a gyereket. A bátyai rácoknál (horvátok) a gyereket szintén a boszorkány, a rosszak, a „battyuval érkező asszony” vagy „valami számárfejú lény” cserélhetik ki. A zalai és a dél-nyugat somogyi horvátoknál a *mrač*, míg az asszimilálódott buzsáki tótok (horvátok) archaikus népi imádságaiban a *mrač* és a *mračica* – férfi és nő – egyaránt kicserélhetik az újszülöttet. A zalai horvátoknál a *mrač* mellett – aki nő és kígyó képében jelenik meg – a *copernica* (boszorkány), valamint a *grabancijaš* (garabonciás) is elcserélheti. A horvátok lakta szlavóniai Otokban a *vilek*, a szlavóniai horvátoknál *veštice* (boszorkányok) cserélik ki az őrizetlenül hagyott csecsemőt. A horvátországi Varaždin (Varazsd) környékének történeteiben maga a *vrag* (az ördög) kívánja elcserélni, ám ez nem sikerül neki.

A bánáti héráknál szintén az ördög (a *đavo*), a szerbeknél (szlavóniai Orlovacban és a boszniai Breza

melletti Župčaban) a *vilek* fenyegetik idétlen kölyökre váltással az egészséges kisgyermeket.

A szlovénoknál *škopnjak* (Mežniška dolina, Prekmurje; Koruška), illetve a *vrag* (ördög; Prekmurje) végzik el ezt a műveletet.

A lengyeleknél *boginka*, *tamuna*, *satanica* – többnyire egyazon lényről van szó – lopja el az újszülöttet. Az ukránoknál (Proszkurovszki járás), a *богиня* (*чертовка*), a *повитруля*, *лисова видма* (Kárpátok) és a *черт*, valamint az oroszoknál a *баенник*, (*баянник*), *банница*, *домовой* (*гуменник*, *дворовой*, *овинник*, *ригачник*), *леший*, *лешачиха*, *обмениха*, *обдериха*, *дьявол*, *черт*, *вещица* (*ведьма*) átkozható a csecsemőcseréért.

A Galga menti és a Békéscsaba környéki szlovákok néphitében a *boszorka* (boszorkány), *uerti* (ördögök), *planí duch*, *zlí duch* (rossz szellem), de *anjel'je* (angyalok) cserélik ki az újszülöttet. A bükk-szentkereszti szlovákok folklórájában a *buhinka* (*grgolica*) – mitikus lény – lopja el a megkereszteletlen gyereket, akit hosszú kibontott hajjal, s nem kevésbé hosszú, térdig érő mellekkel képzelnék el, amivel a sok ellopott gyereket szoptatni tudja.

A magyar néphitben a *boszorkányok*, *bába*, „rosszak”, *szépasszony*, *ördög*, *kicsike valami*, *fíves*, a *halál felesége* s más hasonló cserélik el a keresztelésen még innen levő újszülötteket.

A méhkeréki románoknál az *ursoj* vagy a *strogoj*, *kedd este* cseréli ki az újszülöttet, a romániai részeken a *Samca* vagy az *Avestita* ellopja az újszülött lelkét. A rontó lény alakja nem egészen pontosan körülhatárolható. A legtöbb esetben a boszorkányt nevezik meg az elcserélés végrehajtójaként, de az adatok között szerepel a *sátán* (*sřtana*), az *ördög* (*zmău*, *zmăruoie*, *drac*) és a *rossz szellem* (*duhu cel rřu*) is.

A megelőzés módjai

Hogy az újszülöttet valamilyen démonikus lény ki ne cserélhesse, a gyermek hozzátartozói különböző mágikus eljárásokhoz folyamodnak: a) tiltás alá eső megelőzési módokat alkalmaznak; b) tárgyak, eszközök felhasználásával védekeznek; c) imádságokat és ráolvasó szövegeket mondanak, szent énekeket énekelnek stb.

Német nyelvterületen a gonosz távoltartására amuletteket viselnek, illetve más, németek lakta vidékeken a kicserélés megakadályozására leggyakrabban kulcsot használnak. A baranyai németek Babarcon, Szederkényben egy zacskóban fokhagymát tesznek a gyermek nyaka köré, vagy Nagyboldogasszony napján szentelt virágot helyeznek a párna és a szalmazsák alá, amely megvéd a boszorkányoktól. Söprűt tesznek az ajtóba, hogy ne tudjon a *Hexe* (boszorkány) bejönni. A bánáti németek Romániában puspángot tesznek a bölcsőbe, és a gyerek nem sír többé.

Vallásos elem a hazai román hiedelemvilágban sokhelyütt előforduló szentelt víz és általában a szentelmények alkalmazása, amelyeket egyaránt használtak a rontás megelőzésére, valamint a visszavarázslási, gyógyítási eljárások során. Elhárító célzat-

tal vallásos tárgyakat, szentelményeket (bазsalikom, tömjén, imakönyv, biblia) használnak, amelyeket a kisgyermek ágyába, pólyájába, feje alá tesznek. A rontás visszavarázslásában viszont gyakori elem a szentelt vízzel való behintés vagy a szentelt víz beleöntése a fürdővízbe. Mindezek mellett a rontó lények elleni védelmet biztosít embernek, állatnak egyaránt a vízkereszti házszenelés is – tartják a hazai románok. A gyermek elcserélésére a legalkalmasabb, tehát legveszélyesebb időpontként ők a kedd estéték jelölik meg. A védekezés leghatásosabb módja náluk a gyermek szobájának kedd esti tömjénezése volt.

A barcsi románknál a szülést követően a szülőasszony hat hétig ki sem mehetett a házból. Őriznie kellett a gyereket, amíg meg nem keresztelték. Azt tartották, hogy amíg keresztetetlen, addig az újszülött az ördögé. A teknőben vagy az ágyon lévő gyermek mellé zsebkendőbe kötve egy gerezd fokhagymát, csipetnyi sót és apró kenyérdarabot tettek, amellyel a csecsemőt védték megvédeni a gonosztól. Éjszakára nem volt szabad kint hagyni a pelenkát és a csecsemő más ruhadarabját, s vele egyidős pólyást sem tehettek melléje, mivel mindketten némák maradtak volna. Két éves koráig a gyerek nem nézhetett tükörbe, ugyanis úgy hitték: kancsallá lenne.

Az Alsó-Dráva menti Lakócsán és környékén hat hét letelte után leszedték a lepedőket, s ilyenkor nézhetette meg mindenki az újszülöttet, mert előtte tilos volt a közelébe menni. A kisbabát az asszonyok úgy hozták ki a gyermekágyból megmutatni a férfiaknak. Lámpát vagy méceszt kellett gyújtani, nehogy a gyereket kicseréljék, a gyermekágyas szülőanyának nem volt szabad megszólalnia, mert ha válaszol – hitték –, akkor hamarosan meghal a csecsemő, vagy más baj történik vele. Az anya főként nélkül nem léphetett ki a házból. Az újszülöttet férfiinggel takarták be, a kezébe olvasót tettek, nehogy a boszorkányok elcseréljék. Mángorlóval és fekete disznó ürülékével is védekeztek ugyanez ellen. A gyermekágyat hét hétig – a keresztelő megtartásáig – folyton őrizni kellett, így kívánták az elváltást megelőzni. Az anyának a keresztelőig nem volt szabad a faluba mennie, az útra vagy az udvarba kilépnie, főként naplemente után. Azt tartották ugyanis, hogy a boszorkányok országából ezt azonnal észreveszik, s az ilyen anyát megigézik (megrontják), gyermekét kicserélik. A gyermekágyas anyának hat hétig nem volt szabad színes, piros szóttas *rukavet* (női ingujjat) viselnie, helyette félig gyászos ruhában kellett járnia. Lakócsán sem volt szabad kivinni a csecsemőt a házból, nehogy *mraket* kapjon.

A bátyai rácoknál (horvátok) az „avatóig nem szabad az anyának kimennie az udvarra, legfeljebb a gangra mehetett. A gyerekágyas asszony ágyát ők is lepedővel kerítették el. Három fokhagymát kötöttek a lepedőbe, felülről. Sarlót, mosófát, fokhagymát raktak a feje alá, hogy ne bántás a boszorkányok. Az anya a kezét a pólyára tette, így védekezett gyermeke kicserélése ellen. Amikor kiment, őrzőnek egy söprűt fordítva állítottak a bölcső mellé, a bölcsőbe fokhagymát, mosófát, bicskát, rózsafüzért, imakönyvet, az anya menyasszonyi fátylát

tették. A gyermekre fordítva adták rá az ingét; éjjel égették a lámpát; kést szúrtak az ajtóba; az ajtókilincset gatyamadzaggal bekötötték. Szenet kértek a templomi füstölőből, s azzal meg fokhagymával rajzoltak keresztet az ajtóra, de „ördögszart” is tartottak erre a célra. A fürdővizet még naplemente előtt hozták be. A kisbaba nyakába, kezére pántlikát vagy fekete gyöngysort kötöttek, hogy ne tudják megigézni. A bölcsőt is bekenték fokhagymával. A gyerek nyakába tükröt tettek, hogy el ne vigyék a boszorkányok. Hogy az újszülöttet ki ne cserélhessék, hétféle termőágnak a levében fürdették meg. Az anya nem hagyja egyedül gyermekét, de ha mégis ki kell mennie, akkor macskát vagy kuttyát zárnak be a szobába, a baba ugyanis nem maradhat egyedül. A pelenkát nem szabad éjszakára kint hagyni. Ha behozzák őket, akkor a szabadkémény felé háromszor meg kell rázni és ezt mondani: „Mrak van, san unutra!” (*Mrak* kifelé, álom befelé!). A zalai horvátoknál a *mrak*, vagy a *mrakék* (többes számban) ellen a gyermekágyas anya törölközőt tesz a nyakába, „akkor nem tud bejönni az olyan asszonyhoz, akinek kisbabája van. Mondják, hogy mindig kicserélhetik a gyereket.” Az Úranya elharangoztával nem szabad nyitva tartani a konyhaajtót; gatyamadzagot kötöttek a kilincsre, rózsafüzért, gatyát és kést tettek a párna alá. Az ilyen ártó lény elleni védekezésül jó volt a megszentelt puskagolyó, de kést is tettek a kulcslyukba. A vízvári asszimilálódott horvátoknál a gyermek *mraket* kapott, ha pelenkát, ruhát éjszaka kint hagyták. A szentmihályhegyi horvátoknál Somogyban a *mrak* saját időtlen gyermekével cseréli ki az újszülöttet.

A Felső-Dráva melletti asszimilálódott hazai kajhorvátoknál egész éjjel égett a lámpa, nehogy a *vilek* kicseréljék a csecsemőt, a *szépasszonyok* ellen pedig a szülőanyára rá kellett tennie valakinek a kezét, keresztet kellett vetnie, illetve *olvasót* (imafüzért) szorítania a kezében. Vízváron azt mondták ilyenkor: „Ido vile!” („Jönnék a tündérek!) – a gyereket akarják kicserélni! Fejkendő nélkül itt sem volt szabad kimenni az anyának a házból. Az öregasszonyok látták, hogy a *vilek* elviszik a gyereket, s imafüzért tettek melléje, az ajtóba meg söprűt. A szentmihályhegyi horvátok védekezésében is az előzőekhez hasonló fegyvereket alkalmaztak: jutott gatyamadzag az ajtókilincse, fokhagyma az ágyba, söprű az ajtóba. A mohácsi sokacoknál a szülőágyas anyát a szoba egyik részében gyermekével együtt elkerítették: előlről ünnepi asztalkendővel, az oldalakon lepedőkkel (a mennyezetbe szöveget vertek és úgy erősítették hozzá egy madzaggal a lepedőket). Három-négy szál illatozó csombort, bazsalikomot és három-négy gerezd fokhagymát tettek a sarkokba, hogy a *vištica* (boszorkányok) ne tudják elcsenni a csecsemőt.

A magyarországi baranyai szerbeknél a gyermekágyas anyának semmilyen hívásra nem volt szabad megszólalnia, mert különben meghal az újszülött, vagy más baj érheti. A váltott gyerek mondaköre viszont ismeretlen a körükben. A Budapest környéki Pomázon sem ismert e démonikus lény, de a gyermek születését megelőzően az asztalt tiszta terítővel letakarták, és egész éjjel világított náluk is a lámpa.

Hogyan lehet felismerni?

A bükk-szentkereszti és a Békéscsaba környéki szlovákoknál, amíg a gyermeket meg nem keresztelik, a szülőasszonynak nem volt szabad kimennie a házból, mert az újszülöttet a mitikus lények kicserélik. Tilos volt eloltani a lámpát, s a gyermekágyas anyának meghagyták, hogy éberem aludjon.

A nyugati és a keleti szlovákoknál a megelőzésnek több módja is ismert: az újszülött kezére piros szalagot kötnek, fejére piros sapkát tesznek, s ügyelnek, nehogy egyedül hagyják, akár egy pillanatra is a szobában vagy a gőzfürdőben. Éjszaka nem oltották el a lámpát. Arra is vigyáztak, nehogy a gyermek arcára süssön a holdvilág; esténként körülfüstölték a bölcsőt; védelmező növényeket tettek körbe; a bölcső alá söprűt raktak. A lengyeleknél, ukránoknál és az oroszoknál valamilyen éles, hegyes tárgyat – kést, fejszét, ollót, tűt – helyeztek el. Az oroszoknál a bölcsőhöz „örz-söprűt” tettek vagy a szoba sarkába egy botot, amelynek megparancsolták, hogy vigyázzon az anyára és az újszülöttre. A szülőanyát tömjénfüsttel, szenteltvízzel meghintik; az ikon alá egy lábasba vizet öntenek, felette az apa a csecsemő ellopása ellen ráolvasó szöveget mondott, majd az anyának az ilyen vízből adnak inni. A *boginkak* ellen – akik rendszerint hárman vannak – lyukas levelű orbáncfűvel díszítették ki az ablakokat, ajtókat, vagy a párna mellé tették a növényeket, a gyermek pelenkái alá. A házak ajtajai-ba vagy az ablakba egy rongybabát akasztottak fejfelé; a gyermekágyas asszony párnája alá férfiövet, vasat, az ágy mellé vasvillát tettek; a pelenkába tűt szúrtak; egész éjszaka égve hagyták a lámpát; naplemente után fürdették csak meg a gyermeket, de a fürdővizet másnap öntötték ki (huculok); napnyugta után nem mosták ki a pelenkákat; a gyerek kezére piros szalagot kötöttek. A lengyeleknél védekezésül a szülőanya mellé szentelt virágot, az ajtóra és az ablakokra szentekről készült érmeket raktak; a pap krétával keresztet rajzolt; szent énekeket énekeltek; a gyermekek fejére piros sapkát tettek. A huculok úgy tartják, hogy vörös lóhere a leghatékonyabb ellenszer a *boginkakkal* szemben, amely agyonütheti őket.

A magyaroknál a kicserélés megelőzésére úgyszintén bizonyos óvintézkedéseket, eljárásokat foganatosítottak: a bölcsőbe és a gyerekágyba, valamint a pólyába rózsafüzért, fokhagymát, kakukkfűvet tettek; szenteltvízzel hintették meg a bölcsőt; kifordított inget tettek a csecsemőre; az anya kifordított kötőjével takarták be; a ház köré kását szórtak.

A románoknál a szülést követő megelőzés (profilaxia) hat hétig tart, amíg az újszülött arra vár, hogy megkereszteljék. Ebben az időszakban a kisbaba életét a rontás hatalmával bíró lények veszélyeztetik. A hazai románoknál a bába feladata az újszülött megvédése, aki általában nemcsak különböző tárgyakhoz és cselekedetekhez folyamodik, hanem bizonyos költői formulákat is igénybe vesz, beleértve a ráolvasást is. Mivel a románoknál nem ismert a váltott gyerek fogalma, az újszülöttet a betegségdémonoktól, a rontó lényektől, mint például a *Samca* vagy a az *Avestita* nevű démontól kellett megvédeni.

A hiedelmek szerint a váltott gyermeket csak nagyon nehezen lehet felismerni, ugyanis *alakját tekintve azonos az ellopott csecsemővel*. Ráadásul nagyon ravasz, sikeresen tudja leplezni démoni tulajdonságait. Az emberek ezért csak véletlenül jöhetnek rá, hogy nem azonosak a saját gyermekükkel, meghatározott eljárások alkalmazásával viszont rákényszeríthetik, hogy leplezzék saját magukat.

A németországi hitvilágban a *Zwergin* (törpe nő) által kicserélt, saját gyerek nagyfejű, békaszemű, nem volt etetésre érdemes, a *Satan* (sátán) magával hozott gyereke az emberek kínzására szolgál. Az ilyen gyerek beteg, éjt-nappal sír, nem nő, mindig éhes és csak a feje nő. A dél-tiroli osztrákoknál a *Lauren* melletti *Tonnaban* az öreg kinézetű váltott gyerek a konyhában ült és egy kukkot sem szólt, habár az emberek beszélgetni szerették volna. A baranyai németeknél Szederkényben és Monyoródon a *vertauschtes kind*ről azt tartják, hogy folyton sír, Gyódon pedig, ha nem nő a gyermek, akkor gondolják, hogy kicserélték. Romániában a bánáti németeknél a kicserélt gyerek éjszakánként nyafog, mert a boszorkány megigézte.

Az Alsó-Dráva menti horvátoknál a *podvršće* nem tud szopni, beszélni, járni. Hétéves koráig semmire sem képes. Ugyanakkor igen falánknak bizonyul, de csak a feje nő, „angolkórus”; a feje mintha üvegből volna; nincs haja, vagy ha igen, nagy a feje és kicsi a teste, ám ha leteszik a földre, akkor csak üldögél. Mégis megtörténhetett, hogy az anya csak később ismerte fel a cserét, noha akár húsz éves koráig sem tanul meg beszélni, járni. A baranyai sokácoknál a *podmeče* öreg gyerek, olyan, mint a *nora* (*mora* – nyomólény). A baranyai bosnyákok *podmjčene*nek nevezik. A mohácsi sokácoknál a *podmeče* beteg gyerek, aki tizenkét, tizenhárom és tizen-négy éves koráig nem tud semmit se tenni, de nem tudták megállapítani róla, hogy milyen betegségben szenved; az anya gyermekét ellopták ugyanis, s ilyet tesznek helyébe. Fel lehet ismerni, mert mindig beteges, nem növekszik rendesen. Azt mondják rá, hogy „úgy néz ki mint a *podmeče*”. A dusnoki rácoknál az elcserélt gyereket az anyja nem ismeri fel; nagy a szája; állandóan sír; „szőröcskék vannak a pofáján”.

A szerbek úgy tartják, hogy „*másként néz*”, hogy szellemlemlény (halovito), „egészségtelen a színe” és „csonthatlan”.

Az oroszoknál az ilyen gyermek angolkóros, aránytalanul nagy a feje, a kezei és a lábai vékonyak, arca torz, a füle kajla, keze ujjai helyett karmai nőnek. Az emberi lénytől eltérő sajátosságai közt kimutatható az éjszakai állandó sírás, a sistergő rikoltozás és a kötekedő magatartás. Vagy semmit se eszik, vagy igen falánknak bizonyul, bármely pillanatban képes egy köcsög tejet kiinni és megenni hozzá egy vekni kenyeret. Rosszul növekszik, járni is alig képes, nem tud beszélni, rosszkedvű, udvariatlan, de rendkívüli erővel rendelkezik. Az arhangelszkiek azt mondják: „erős akár egy ló”, más oroszok viszont úgy beszélnek róla, hogy hosszúkás a feje, olyan mint a halé, és

nagy szemű. Az észak-oroszországi területeken, amikor a mitológiai lény ellopja a gyermeket, annak hasonmását teszi a helyébe, akit valójában nyárfa-törzsből, hasábfából, vagy vesszéből font seprűből készít. Az ukránok úgy tartják, hogy a váltott gyerekek nagy a füle és a szarvai is kinőnek.

A Galga menti szlovákoknál a váltott gyerek „mindig kicsi, csak görnyedezik”. Békéscsabán és környékén a szlovákok úgy tartják, hogy az egészséges csecsemőt a saját nyomorék, csúnya gyerekükkel váltják fel az ártó lények.

Egy lengyel hiedelemmonda szerint egyszer egy gazdaasszony még nem aludt el, amikor észrevette, hogy a váltott gyerek titokban felkelt és az éjszaka közepén kilopódzott az éléskamrába, felmászott a polcra, ahonnan levette a patkánymérget, majd egy darabot bedobott a tejes csuporba. Az asszony így rájött, hogy a gyermek, akit nevelnek, nem a sajátjuk, aki lopva mérgezi az egész családot. Egy XIX. századvégi orosz történet szerint egy öregember a kemencén feküdve vette észre, hogy a váltott csecsemő elhagyta a bölcsőt, majd mohón falni kezdte a megtalált ételt. Közben valaki bekopogott az ajtón, amire a gyermek beugrott a bölcsőbe, majd ránézett az öregre és ujjával megfenyegette.

A magyaroknál a szülők nem veszik észre azonnal a cserét, csak később fedezik fel gyermekükön a váltottságra utaló jeleket. A család egészséges újszülött gyermekét a tisztátalan mitikus lények torzszülött, satnya, szőrös, néma, rosszul fejlődő csecsemőre cserélik, aki csak nehezen cserélhető vissza. A magyar boszorkánypercek iratanyagában egy 1716. évi miskolci tanúvallomás szerint: „az fatens (tanú) anyja gyermeke pedig szép kövér egészséges ép testű abrázatu férfi gyermek volt, és az magok gyermeke helyében tettek azt a ványat, fonnyát váltott gyermeket...”, aki „hitván” volt.

A hazai románok képzetei szerint a cserélt gyerek testét gyakorta szőr borította. E betegséget „boala cőnească”-nak, azaz kutyabetegségnek nevezték.

A visszacserélés módjai: vízen való átkelés

Luther Márton közli, hogy a Halberschtatban élő szülők a váltott gyereket Holschtatba viszik, hogy Szűzanya csodatévő szobra előtt imádkozzanak és segítségét kérik. Áthaladva a vízen egy madarakat hívó hangra lesznek figyelmesek: „Hiller!”. A kosárban ülő gyermek válaszol neki. „Hohó! Hova mész?” – kérdi tőle a vízből szóló hang, mire ezt válaszolja: „Visznek Holschtadba, hogy gyorsabban növekedjek!”. Az apa hallva a beszédet, a kosarat a gyermekkel együtt a folyóba veti, majd abból mindkét démon nevetése hallatszik. Egy másik Luther fűződő monda szerint az anya a hátán cipeli a gyereket s találkozik egy diákkal, aki megkérdi, hogy mit visz, az anya válasza: gyereket. „Nem is a te gyereked, ez maga az ördög! Dobd a patakba!” Az anya erre a vízbe veti, amire a híd alatt farkas- és medvehangok hallatszanak. Hazatérve az anya a saját gyermekét találja egy új bölcsőben, egészségesen és nevetve.

A fentiekhez hasonló hidelemtörténeteket közölnek a felsőszentmártoni Dráva menti horvátok. A szülők az elcserélt gyereket Szent Antalhoz – a búcsúhelyet közelebből nem határozzák meg – a hátukon viszik gyalogszerrel. Amikor a csatorna vizéhez érnek valaki megszólal a vízből: „Puklic t'imená, kam tebe nosakajo?” (Puklics Simon, hova viszegetnek téged?), mire a kérdezett ezt válaszolja: „Mene nosakajo svetim Antalaru, nek ja znam odakat, govorakat, a ja, bome, neću!” (Viszegetnek Szent Antalhoz, hogy tudjak járogatni, beszélgegetni, de én bíz nem akarom!) A démonok közötti párbeszéd háromszor ismétlődik meg, mire a szülők azt mondják: „No, ha te nem akarsz járogatni, beszélgegetni...” – erre bedobják a vízbe, ami összecsap feje fölött. A hullámokból nevetés hallatszik ki, majd a szülők hazatérve megtalálják saját gyermeküket, akit Szent Antal adott nekik vissza. A szlavónai horvátok szerint (a Đakovo melletti Potnjaniban) a szülők engedve a javasasszonynak, napfelkelte előtt kocsin viszik a váltott gyermeket a pélmónostori (Beli Manastir) hídra, hogy ott a vízbe hajtsák. A cél közelébe érve hangot hallanak: „Kuglin!”, mire a gyermek így válaszol: „O, Vuhin, je s' ti to?” (Ó, Vuhin, hát te vagy az?). Hallva ezt a felbőszült apa a vízbe dobja a váltott gyereket.

A magyar mondákban a gyerek az átkeléskor a vízbe hajol és megszólal: „Ricsi pucsi Máriapócs!” Azonnal behajítják a vízbe. Híd alól szép asszonyok szólítják, majd válaszol nekik: „Vasz viszli kukli?” „Henderik ana Pócs”. Erre előhózzák az igazi gyereket. Sápadt, és elmondja, hogy mindig nyargalásznak rajta.

Templomba, búcsújáró helyre, kereszthez viszik

Balatonszemesen a templom megkerülésével lehet visszaszerezni az elvitt gyermeket. Göcsejben az apa háttas tarisnyában viszi a váltott fiút, mire az megszólal és kérdi, hova viszik. „Lentibe – hangzik a válasz. „Micsinyász ott velem?” „Maj megtudod!” Egyenesen a templomhoz viszi, a tarisnyából kivesszi, megfogja a két kezét, s erősen a templom oldalához vágja. A gyerekből kulimász jön ki. Erre a rosszak hirtelen megjelennek, elkapják, s az embernek tulajdon gyermekét dobják oda. Más történet: a váltott gyereket Máriapócsra viszik, hogy meggyógyuljon. Az odavezető hídon ördögnyelven megszólal, majd a templom előtt is, ahol az ördög/boszorkánygyerekek vissza akarják tartani. A váltott gyerek a szentképnél megtanul beszélni, s harmadszorra visszacserélik.

A keleti és a nyugati szláv mondák szerint, amikor az emberek meggyőződnek, hogy váltott gyereket nevelnek, azon vannak, hogy megszabaduljanak tőle, s visszaszerezzék a sajátjukat. Ezért vetik alá különböző próbáknak: megfenyegetik, büntetik, templomba viszik, ahol meghintik szentelt vízzel, illetve – mint már említettük – vízbe vetik.

Gyakran fordulnak *tudóshoz, javashoz, bábához*. A szlavóniai horvátok a *podmečet* javashoz (*vrač*) viszik, aki tanácsot ad, hogyan gyógyíthatják meg. A *mali vištacot* az anya javasasszonyhoz (*vračara*) viszi, aki ellátja tanáccsal, hogyan szabaduljon meg tőle.

A magyaroknál tudóshoz viszik, az ráismer és ráköp: „Phi, vén piszkos, szégyelld magad, miért szopod ezt a szegény asszonyt?“. „Te vén piszkos Gazsi! Vénnebb vagy, mint a föld” s más effélék mellett felszólítja a távozásra. A gyerek reggelre meghal, de a boszorkányok elviszik. A tudós felismeri, hogy ki van a gyerek képében (tudniillik: melyik boszorkány). Az ormánsági magyarok *javashó* viszik, aki tanácsal látja el a szülőket, hogyan válthatják vissza gyermeküket.

Kemencébe vetik

A csehországi budweisi német mondákban az anya sír és könyörög, hogy a törpe nő cserélje vissza az ellopott gyermeket, de az hajthatatlannak bizonyul. Az anyának azt tanácsolják, hogy tojánhéjban főzön sört és a tyúkólba vigye a váltott gyereket. Látva ezt a váltott gyerek megszólal: „Ich bin so alt / wie der Böhmerwald / und hab in mein Leben / solchen Brauch nit gesehen” (Olyan öreg vagyok, mint a Böhmerwald, de ilyen szokást még életemben nem láttam), ezzel elárulja magát és eltűnik. Más német nyelvterületen ezeket mondja: „Ich bin so alt / wie der Westerwald (Böhmerwald) / doch ich sehe zum erstenmal / dass man Bier braut in der Eierschal” (Olyan öreg vagyok, mint a Westerwald (Böhmerwald), de még ilyent nem láttam, hogy az ember tojánhéjban sört főz.). A dél-tiroli osztrákoknál a váltott gyerek megszólaltatása úgy történt, hogy kígyóbőröket töltöttek meg olajjal, abba kanócot tettek, majd a tűzhelyre rakták és meggyújtották, mint a mécses, mert tudták, hogy a *Wechselbalg* jönni fog. Amikor betért a konyhába egyszer csak megszólalt: „Ich denk den Oberwald / neunmal Wies' und neunmal Wald / aber si viele Hafelen und Lichter / bei ein' Feuer hab' ich noch nie gesehen!” (Úgy gondolom, hogy az Oberwald kilencszer rét és kilencszer erdő, de ilyen sok mécses és fényt egy tűznél még nem láttam!). A váltott gyerek soha sem halt meg, végül befalazták az emberek.

Az Alsó-Dráva menti lakócsai horvátoknál az anya, akinek elcserélték gyermekét, nagy tüzet rak, a váltott gyereket a kemence elé ülteti, majd kezébe egy kis bögrét és nagy kanalat ad játszani. A *podvršće* meglepve tapasztalja: „Pa već sem sto godin prešel, pa još takvo nesem videl da vekša sokača nego lonac!” (Több mint száz éves is elmúltam már, de ilyet még nem láttam, hogy nagyobb a kanál a fazéknál!). Más történetben elcsodálkozik azon, hogy a fakanál miért nem fér a fazékba. Erre az anya a váltott gyereket belökné a tüzes kemencébe, mire az eltűnik, s helyette megjelenik az igazi gyermek, illetve az anya a saját gyerekére a trágyadombon talál rá. Az elcserélők még a tűzbevetés előtt visszacserélik az igazira, és az álgyerek felugorva elszáll. A somogyi szentmihályhegyi horvátok hitelem-történeteiben egy koldus tér be a házba, ahol váltott gyerek van, azonnal felismerve a helyzetet. Fel is fedi az igazságot, majd azt tanácsolja az anyának, hogy egy hosszúnyakú edénybe tegye az ennyalót, melléje meg adjon egy fakanalat. A gyermek csodálkozva megszólal: „Mióta anyám p....-ból kiestem, így még nem b....k ki

velem, mint most!”. A magyarországi sokácoknál az asszonyok befűtenek a kemencébe, majd egy tojást ütnek ketté. A tojánhéj egyik felét a *podmečenek* adják egy főzőkanállal, ezeket mondva: „Mišaj!” (Keverd!) – mire az megszólal: „Sto godina, sam star, al još takog lonca nisam vido da varnjača ne može stat u njeg!” (Száz éves vagyok, de még ilyent nem láttam, hogy a fazékba nem fér bele a főzőkanál!). Akkor a *podmeče* eltűnik, az anya meg visszakapja a saját gyereket (Kátoly). A dusnoki rácoknál, amikor a szülők észreveszik, hogy nem a saját szülöttüket nevelik, befűtenek a kemencébe, a váltott gyereket ráteszik a kenyérsütőlapátra, mielőtt azonban bedobnák, megjelenik a boszorkány az ő gyerekükkel együtt, visszaállítani a korábbi állapotot.

A szerbeknél a *podmeče* felismeréseket – hogy valóban az-e? –, sütőlapátra teszik a gyereket, majd rövid időre a forró kemencébe (Bánát).

A Galga menti szlovákoknál is azt tanácsolja valaki, hogy fűtsék be a kemencét, tegyék a gyereket sütőlapátra és dobják a kemencébe. A gyerek megszólal: „Kisbögre, nagykanál, mellikből egyek?”, ámde ez az első és az utolsó szava. A nyugati szlávoknál a tisztátalan szellemektől az ellopott gyermek visszacsérélése úgy is történhetett, hogy a gazdasszony akként tett, mintha a váltott gyermeknek egy tojánhéjba kását készítené, ám amikor a váltott gyermek ezt észreveszi, nagyon meglepődik – s habár addig nem szólt meg –, most megteszi: „Ezer éves vagyok, de ilyen csodát még nem láttam!” – mire eltűnik, majd helyébe megjelenik az emberek gyereke.

A magyaroknál az éhes gyereket egyedül hagyják, tojánhéjba tejet, vizet tesznek főzni és így bírják szólásra. A váltott gyereket a padláslyukába teszik és egy kis poharat meg egy nagy kanalat adnak a kezébe, amelyből képtelen enni, ekkor megszólal: „Kispohár, nagykanál, kispohár, nagykanál!” (Felsőmocsolád, Somogy megye).

A magyar hitvilágban általánosan elfogadott nézet szerint a váltott gyerekekkel jól kell bánni, mert az elváltott gyerekekkel is ugyanúgy bánnak, a gonosz kezén is szépen fejlődik. Megtörténhet az ellenkezője is: az iharosiak szerint az elrabolt gyerekekkel a rosszak rendesen vizet forraltatnak, s ami a forraláskor a felszínre jut, azt kell neki villával lebökdösnie a vízbe. Némely monda beszámol arról is, hogy a visszakapott gyerek nyomorék, néma maradt és meghalt.

A magyarországi románoknál a cserélt gyermek visszavarázslására vonatkozóan csupán néhány szórt adatot ismerünk. A visszavarázslás legáltalánosabb módja a gyermektéstben élő természetfeletti lény kemencébe vetése. Az eljárás lényege, hogy a gyermeket az apja ingébe öltöztetik, a sütőlapátra kötik és fejfelé előre, háromszor a kemencébe vetik. A jelképes elégetés következtében a rontó személy felfedi kilétét és a cselekvés által előidézett fájdalomtól szabadulni kívánva, visszacseréli a gyermeket. Az édesanyjának háromszor meg kellett kérdeznie: „Ce baj în cuptor?” (Mit vész a kemencébe?). Az eljárást végző asszony a következőt válaszolta: „Dau carne batrînă, dîr carne tînără.” (Fiatal húst adok öreg húsért).

Megszóltatás főzéssel, vesszőzéssel

Egy 1759. évi kaposvári boszorkányper iratanyagában olvashatjuk, hogy az anyának „...vátott négy holnapig igen bágyatt és nyomorúltt Leány Gyermeké lévén... új fazékban bele tévén, meg főzetetik hév kövön, meg gyógyúl”. A „főzés vagy hej-kövön való sutés... a Varaslás Ujhold Vasarnap követtetett, a gyermek pedig Sz. Mihál napján temettetett ell. Ugyan azon Ujhold Vasárnap a Gyermeknek testét látta, hogy a keze, és a feje egy kevésbé volt megh égve”.

Somogyban előfordul, hogy megfőzik a váltott gyereket, háromszor kérdezi egyik a másikatól: „Kit főzől?”. „Csontra húst!” – hangzik a válasz.

A bátyai ráckónál az ilyen nagyon sovány gyermeket egy fazék vízbe teszik és fölteszik a fazekat a tűzre.

A románoknál szőrös testű váltott gyermek betegsége – a „boala cõneascř”, azaz a kutyabetegség – megállapításának módja az volt, hogy amikor gyermeket mosdatták, fürdővizébe, a teste mellé két oldalra kenyérbelet tettek. A fürdetés után ezt kiszedték, kifacsarták és kettészedték. Ha a tézta nyúlós volt, vagy hajszál volt benne, akkor biztosra vették, hogy elcserélték a gyermeket. Másutt a gyermeket abban a vízben fürdették meg, amelyben előzőleg egy kutyával tették ugyanezt.

A nyugati szlávoknál a saját gyermek visszaszerzésének egyik módja: söprűvel illetve rózsa-, nyírfa-, fűzfavagy mogyoróvesszővel vagy olyan ágakkal, amelyekkel a varangyos békát verik, kezdik csépelni. A megvesszőzést befűtött kemence előtt, a ház küszöbén, a hídon, a mező mezsgyéjén, a keresztúton, az udvaron, a trágyadombon, illetve másutt viszik végbe. Mindaddig tart, amíg az elcserélők vissza nem hozzák az egészséges gyermeket, valamint saját korcs gyermeküket el nem viszik. A vesszőzést az ellopott gyermek anyja, a javasasszony – akit ilyenkor úgy hívtak oda –, pásztor, illetve zabigyerek végezte. A nyugati szláv folklórban több monda szól arról, hogy a vesszőzés pillanatában megjelennek az elcserélők (*boginka*, *matuna*, *đavolica*) és magukhoz veszik torzszülöttüket, dühösen hajítva oda az emberek igazi fiát vagy lányát.

A prekmurjei szlovénoknál az anya Mária egyik ünnepe használja fel, hogy három fiatal mogyoróvesszővel lássa el a *podmenca* baját. Addig veri, amíg a *škopnjak* vissza nem adja neki az ellopott gyereket, egyúttal el nem viszi a sajátját.

A Kárpátokban élő ukránoknál az anya a váltott gyermeket kilenc somfa vesszővel veri el egy keresztúton, amíg a *лисова видьма* (erdei boszorkány) visszahozza az elvett magzatját. Az észak-orszoknál a begyűjtött kemence mellett ütlegelik a váltott gyermeket. A lengyeleknél az anya trágyadombon veri nyírfa-bottal az. Több mondában a démonikus lény, amikor magához veszi saját ivadékát, szemrehányást tesz, hogy gyermekével rosszul bántak: „Jaz sem s tvojim otrokom tako lepo ravnal, ti si pa mojega tepla” (Én a te gyermekeddel olyan szépen bántam, te pedig vered a sajátomat). „На тебе твое. Бей свое, а не мое” (Nesze, itt a tiéd. Üssed a sajátodat és ne az

enyémet”), „На тоби твою дитину: ты над мою збыткуешся, а я твой ниц не кажу, дивись, яка вона гарна и чиста” (Nesze, itt a gyereked: te az én gyermekemet vered, én meg a tiednek semmit sem szólok, nézd csak, hogy milyen szép tiszta és rendes). A lengyel Lublinban (Lublóban) két anya mindaddig botozta a váltott gyermeket, amíg meg nem jelent a *boginka* az anyák gyermekével, majd figyelmeztetésként ennyit mondott nekik: „Nana!”

Összegzés

A szláv népeknél általánosan elterjedt nézet szerint a gyermekszülés a túlvilágiak, illetve az ősök ajándéka. Ha egy szerb családban gyermek születik, úgy mondják: „új szerzeményt kaptak” (*добили су принову*). A szerzemény biztosítása az ősök akaratától függ, akik – mitikus ősapaként – egy bizonyos alakban jelenhetnek meg. A szláv népeknél leggyakrabban a házikigyó (*kućna zmija*, *kućarica*, *kača u izi*, stb.) alakját ölti magára az ős. A bolgárok *смонан*nak (gazdának, házigazdának) szólítják, s ha valamelyik családtag bajba kerül, akkor őhozza fordulnak segítségért. Az oroszoknál az a *домовой* gondoskodik a család egészségéről, alkalmanként annak gyarapodásáról is, aki az ilyen jellegű „illetőségét” más szellemekkel – az udvar, a búzafészer, a gőzfürdő szellemével – *вайеыик* (*ваенник*) vagy *вайаыик* (*ваянник*) – is megoszthatja. A család számára a gőzfürdő szelleme azért fontos, mert a létesítmény a háztól különálló épületben van, ahol rendszerint a terhes nők szülnék és hét hétig ott tartózkodnak az újszülöttel.

Az anyaméhből érkező gyermek születése úgy is értelmezhető, hogy kinyitja a túlvilági ajtót, s vele együtt a láthatatlan ős is kibújik, aki a szülőanyának ajándékozta az újszülöttet. Az ős folyamatosan „felügyel” a saját „ajándékára”. Ha azt veszi észre, hogy az anya, aki a házasság útján csatlakozik nemzetségéhez, nem méltó rá, hogy a nemzetség tovább sokasodjon általa, visszaveszi az „ajándékát”. Ily módon aztán a család fejlődése megszakad, arra ítéltetik, hogy utódok nélkül maradjon, majd kihal.

A szülőanyára és gyermekére a születést követő negyven nap során a „tisztátalan halottak” – elhalálozott terhes nők, szülés közben meghalt anyák, erőszakkal meggyilkolt gyermekek – is leselkednek, azon mesterkedve, hogy az anyát és gyermekét elve-tsítsék, ily módon gyarapítva „nyájukat” vagy „rajukat” (a kereszteletlenül elhalt gyermekeket gyakran madár alakban képzelik el).

A születéstől kezdve, a szülő nőre és magzatára nézve bekövetkező veszélyes napokról szóló képzetek és felfogások megfelelő keretként szolgáltak a fejlett folklór-szerkezetű szüzsék befogadására. A szülőanyák figyelmetlenségük miatt nemcsak gyermekük elhalálozásával bűnhődhetnek meg, hanem saját szülöttjüknek egy démonikus gyermekhasonmással való kicserélésével is. Az e hiedelemmondák alapját képező alaptörténeteket minden bizonnyal az Alpok germán közegéből vették át a közép-európai és más népek, így a keleti szlávok és részben a Pannon vidéken élő déli szlávok is.